

Zirkuli Péter

Reformáció

avagy „Protestáló hit s küldetéses vétó”
(Szemelvények kis gyűjteménye, néhány jegyzettel)

■ Fordított esszé ez a néhány oldal. Pontosabban: kifordított. Értekezésekhez, esszékhez s egyéb elmélkedésekhez rendszerint és szükségképpen tartoznak idézetek, utalások, hivatkozások, mi több, lapalji jegyzetek. Utóbbiakat most mellőzném, hisz nem vagyok szakavatott ismerője – bosszantó szóval: szakértője – annak, amiről beszélni igyekszem. Csupán szemelvényes idézetekkel kövezném itt ki az utat, melyet megtennem szükséges, hogy néhány személyes kérdésnek utánaehessek. Esszé helyett annak csupán vázlatát adom, idézve sorjában töprengéseim némely támpontjait. Személyes mindez attól, hogy evangélikus apám presbiter volt (így én is evangélikus lennék), református anyám meg lelkész nő szeretett volna lenni, de anyagi helyzetük miatt egyetemi, teológiai stúdiumokra nem futotta. Legjobb barátnői közül viszont az egyik papkisasszony volt, majd papné lett, s tekintett rám úgy, mintha fia volnék, a másik meg nagycsaládos papné lett. (Amúgy a kisebbségivé tett Partiumban pénz nekik se nagyon jutott, a nagytiszteletű férj szabás-varrásra is kitanította magát, hogy lányait ruházhassa.)

1

(Lázadás)

E háttérrel tetézte, hogy kamaszként Adytól próbáltam lázadást tanulni (fentebb innen az alcím, az 1913-ban kelt, Hatvanyinak ajánlott *Hunn, új legendából*), mit csak fokozott, hogy hamar rábukantam egy másik – ráadásul német – költő soraira a dél-franciaországi albigensekről. (Róluk szól Illyés drámája, a *Tiszták*.) Ismertek Lenau (1802–1850) magyar kötődései, meg az is, hogy lázadástól túlfeszült idegei végül oda juttatták, ahová aztán majd Széchenyi is került, Döblingbe. Költeményében a szabadság rajongói voltak az albiak, előfutárai minden rebellis reformnak, így a reformációnak is.

*A fényt az égről nem lehet lemarni,
Napot sötét csuhákkal eltakarni,*

*Vagy bíbor köntösökkel, – fény lesz itten!
Az albiak nyomát husszíták járják,
Vérrel fizetni meg a könnyek árját,
S Husz, Zsiska tüntén jönnek: Luther s Hutten,
A Harminc Év, a Cevennek dicsői,
A Bastille rombolói és a többi!*

Az *Albigensek utóhangja*, Nikolaus LENAU Versei.
Bp., Európa, 1979, 183–184. Tóth Árpád fordítása

Rebéliók Bastille-rombolásig, vagyis a francia forradalom kezdetéig ívelő vonala Goethét is foglalkoztatta, ám megfontolt vívódóként merőben másképp látta – amit *Goethe és a demokrácia* című esszéjében Thomas Mann így festett le:

„Annyi szent, hogy a nagy francia forradalom világszóoló eseményén Goethe annyit rágódott, mint semmi egyében, kis híján tehetsége is ráment a gyöttrődésre, pedig feltűnést keltő ifjúkori művével, a régi társadalom alapjait megrendítő Werther-regénnyel profétai módon megsejtette a jövőt, sőt segítette azt előkészíteni. Minduntalan visszatérő élmény, hogy az ember a valóságban visszariad attól, amit érzésével akart, és Goethe állásfoglalása a francia forradalommal szemben pontosan megismétli Erasmus helyzetét a reformációval kapcsolatban: Erasmus is sokat tett a reformáció előkészítéséért, s azután humanista finnyással elutasította. Goethe maga, akármilyen erősen vonzódott is személy szerint, sőt valóság szerint Lutherhez, megrovó hangon együtt említi a két nagy »rendzavarás«-t híres disztichonjában:
*Mint Luther egykor, a higgadt műveltséget e zagyva
Korban a franciaság visszazorítja nagyon.*”

Thomas MANN Művei. *Válogatott tanulmányok II.*
Bp., Magyar Helikon, 1970, 318–319. Szöllősy Klára fordítása

A Bastille-rombolással kezdődő lázadás, a forradalom előfutárainak szokás tartani a francia felvilágosodás filozófusait, köztük Voltaire-t. Maga a filozófus szó sem igazán helyénvaló itt, hiszen a korabeli francia szóhasználatban a

philosophe nem a szó karteziánus, kantianus (stb.) értelmében vett filozófust jelölte, hanem a saját fejével gondolkodó, felvilágosult személyt. (L. erről Michel Delon szerk.: *Dictionnaire européen des Lumières*. PUF, 1997. 851–854. old.) A történetírói közhely, mint a közhelyek általában, igencsak hozzátétőleges. Voltaire (1694–1778) ugyanis roppant kritikus elme volt, és viszolygott minden fanatizmustól. Így aligha szemlélte volna jámboran a halála után másfél évtizeddel dúló jakobinus terrort, a bolsevik politizálás előfutárát. „Antiklerikális” volt, emiatt a franciául amúgy csak 1850 körül bevett szónak lett szinonimája a voltaire-iánus. Holott ő ellensége nem a vallásnak volt, hanem a bármely vallás által táplált, szélsőséges elvakultságnak. Nem kímélte egyiket sem. Így Franciaország német megszállása idején buzgó kollaboránsként a Sorbonne egyik professzora össze is állíthatott különféle szemelvényekből egy antiszemita könyvet (*Voltaire antijuif*, 1942), miközben jó félszázaddal korábban az ő ideológiai elődei „zsidó lelkűnek” minősítették Voltaire-t, mint afféle szabadgondolkodót. Napjainkban meg – mivel az iszlámról is voltak keresetlen szavai – alighanem iszlamofóbiában marasztalnák el őt az ún. politikai korrektség hívei, kik szerint ezt a minősítést érdemlik azok, akik valamely muzulmán háttérű merénylet után az elkövető iszlám kötődését említik. (Francia egyesületük emiatt nehézményezi, hogy még mindig nem vették fel őket a LICRA-ba, a rasszizmus és antiszemitizmus ellen évszázada létrehozott ligába, melynek egyik jelese volt a Budapesten született, francia milicisták által kivégzett filozófus, Basch Viktor [1863–1944], kinek nevét Párizs egyik forgalmas tere viseli.) Mindezt számon tartva érthetőbb talán, miért is volt oly kritikus a protestantizmussal szemben Voltaire, s miért is fontos idéznem. A protestantizmust politikainak tekintete, és „szektának” tartotta, szemére vetette „intoleráns” mivoltát, miközben megállapította, hogy azt messze felülmúlta a neki juttatott francia üldözés, mely szegényítette a francia hont, hisz kiváló elmék, dolgos személyek voltak kénytelenek emigrálni. (Tudjuk, jutott belőlük Magyarországra s Erdélybe is, innen az olyan magyar családnevek, mint pl. Genthon, Grandpierre stb.) A vallási tolerancia-rendeletéről, a nantes-i ediktumról az volt véleménye, hogy helyes volt ugyan, de eleve kudarcra volt ítélve, mert mind katolikus, mind protestáns oldalon oly sok fanatizmus halmozódott fel, hogy tartható semmiképp sem lehetett. Nem meglepő, de sajnálatos tény: nem tartja számon, hogy volt Európában hely, éspedig Erdély, hol a vallási tolerancia-rendeletet sose vonták vissza, bármennyi vita kísérte s követte is (amúgy, csendesen, ökumenikusan: máig). Kálvinnról úgy véli Voltaire: tágra nyitotta a kolos-

torok kapuit, de magát Genfet változtatta mogorva kolostorrá. Lutherről formált véleményét pedig így foglalja össze az egyik Voltaire-kutató (Anette Smedley-Weil):

Voltaire számon tartja a reformáció előzményeit (pl. albigensek) meg azt, hogy a Szentírásra alapoz, de szerinte „igazából nem teológia ez, hanem politika – szembenállás a császárral, egyházi földek megszerzésének vágya, szerzetesek rivalizálása a bűnbocsánat árusítása körül. Maga a teológia nem más ez esetben, mint ellentétes vélemények lerakata. Luther meg kemény, közönséges, barbár valaki, érthetetlen dolgokat mond a szabad akaratról és a predestinációról, de igazából szakításhoz, háborúskodáshoz az vezet, hogy megvetően bánnak vele. A reformáció hívei házasodnak, a szerzetesek megtagadják fogadalmukat, de mindtől semmivel sem bűnösebbek, mint a harácsoló, gyermekeket nemző prelátusok. Az Eucharistia-disputa pedig humorosra fordul: a katolikusok kenyér nélkül esznek istent, a lutheránusok istent is, kenyeret is, a kálvinisták meg csak kenyeret – no, hát mindennek aztán semmi értelme.”

Jean GOULEMOT – André MAGNAN –
Didier MASSEAU (szerk.): *Inventaire Voltaire*. Quarto/
Gallimard, 1995. 1111.

A politizáló protestantizmusnak a Voltaire-énél sokkal árnyaltabb képét adja a politikai filozófia Leo Strauss és Joseph Cropsey irányításával készült története:

„Luthernek és Kálvinnak mint biblikus teológusoknak nyomós okuk van rá, hogy olyan politikai doktrínát dolgozzanak ki, amelyben bemutatják az Írás hatását a kormányzatra, az engedelmességre és így tovább, majd mindezt rávetítik koruk kérdéseire. Ez az ok pedig az, hogy a Biblia számos passzusa foglalkozik politikával. Luther és Kálvin semmilyen formában nem állítja magáról, hogy eredeti gondolkodó volna. Pusztán egy olyan igazság mellett kívánnak tanúságot tenni, amely a Szentírásban minden ember számára hozzáférhető. Ahogyan ők látják, feladatuk kimerül abban, hogy bármely kérdéshez az odaillő részt vegyék elő, és a pillanat szükségleteinek megfelelően magyarázzák és fejtsék ki ezeket a helyeket. A politika és az egyházi hatalom kérdéseiben a legsürgetőbb kérdés a régi, az igaz, valamint az apostoli utasítások helyreállítása, és ebben a Biblia az egyetlen útmutató.”

Duncan B. FORRESTER. = Leo STRAUSS és Joseph CROPSEY (szerk.): *A politikai filozófia története*. Bp., Európa, 1994. I. 440. Keszthelyi András fordítása

(Az érettségire készülő francia diákoknak szánt segédkönyv egyébként „a francia próza egyik megalapozójának” tartja Kálvint, új esztétikai gondolkodás elindítójának, aki a költészet történetére is hatott. S idézi a könyv Le Bon munkáját a francia forradalomról, melyben Robespierre lelki alkatával állítja párhuzamba a Kálvinét. /Évelyne AMON – Yves BOMATI: *les Auteurs de la littérature française*. Larousse, 1995. 66–67./)

2

(Viták)

A humanista Erasmus és a reformátor Luther Márton nézetei a szabad akarat kérdésében ütköztek. Maga a kérdés persze régi, teológiai-filozófiai értelemben Szent Ágostonig vezet a visszaút (Szent Ágoston traktátusa *A szabad akaratról*: Aurelius Augustinus: *Fiatalkori beszédek*. Szent István Társulat, 1986. 317–440. Ford. Hegyi Fábrián SJ., ill. Szent Ágoston *A boldog életről. A szabad akaratról*. Európa, 1989. Ford. Tar Ibolya), a további út pedig az empirista, illetve az egzisztencialista filozófusokhoz meg napjaink politikai bölcseleihez vezet, lévén középpontja a szabadság, vagyis akaratunk szabad kinyilvánítása és érvényesítése. Luther több helyütt is foglalkozott vele. Egyik asztali beszédét idézem. Luther tanítványai, barátai, vendégei voltak a mintegy ezerkétszáz fóliás oldalnyi asztali beszélgetések hallgatói, résztvevői és lejegyzői.

„A szabad akarat fogalmától az összes egyházatyák húzódoztak – mondta Luther doktor. – Mi pedig úgy tartjuk, hogy Isten az embernek szabad akaratot adott. Csak az a kérdés, hogy ez a szabadság hatalmunk és uralmunk alatt áll-e. Bízvást nevezhetjük az akaratot fordított, fonák, állhatatlan akaratnak, mert Isten az, aki bennünk működik, mi pedig elszenvedjük ezt, és hagyjuk, hogy kedvére tegyen. Miként a fazekas is egyaránt formázhat az agyagból olyan fazekat és edényt, amely ivásra, vagyis tisztességre való, s olyat, amelybe szarni vagy pisálni szokás. Vagyis akaratunk szabad az elszenvedésre, de nem a cselekvésre, passzív, nem aktív, nem áll a mi hatalmunk alatt, mert Isten dolgaiban képtelenek vagyunk bármi jóra.”

Martin LUTHER: *Asztali beszélgetések*.

Bp., Helikon, 1983, 53. Márton László fordítása

A reformátortárrsal, Philipp Melanchtonnal (Sylvester János wittenbergi mesterével) egyebek közt az asztrológiáról vitázott Luther. Barátként nem értett vele egyet. Kitetszik ez az asztali beszédekből is. Ott egyeb vitafelekről a maga vaskos és pontos szóhasználatával pl. ezt mondja: „Sok lyukas diót megroppantottam, híven, hogy jók, de szarral fecskendették meg a pofámat;

Zwinglius, Erasmus, csupa lyukas diók, amelyek az ember pofáját összerondítják.” (I. m., id. magyar kiad., 115.) Melanchton némely nézetét baráti nyájassággal utasítja el: „Hogy az asztrológia biztos megismerés és tudomány, sem Philipp, sem pedig más el nem fogja velem hitetni. Philipp gyakorta serénykedik és fáradozik, hogy arra mozdítson, hátha vélekedését elfogadnám és vele tartanék. Ám erre soha nem tudott sem rábeszélni, sem rávenni.” (I. m., 205.) Luther tehát becsülte az asztronómiát és a matematikát, „mert pontos bizonyításokon épülnek”

(i. m., 204.), de az asztrológiát nem becsülte semmire sem. S hogy mi volt ennek indoka és háttere? A kereszténységnek kezdetől szembe kellett néznie a pogány-antik csillaghittelet és csillagjóslással, mely máig hat. Fatalizmusának erkölcsromboló hatásán túl a bökkenő, hogy a *Bibliában* több helyütt, így Jézus születésének leírásában vagy János jelenéseiben is ott kísért az asztrológia. De ha minden meg van írva a csillagokban, akkor miként is lehet szabad az akaratunk? Szellemes választ Tycho Brahe adott Koppenhágában.

„Luther – aki természetesen Kopernikust is csak boldognak tekintette, ki az asztronómia egész művészetét fel akarta forgatni – az asztrológiát »a fantázia könnyed,

vidám játékának«, ám ugyanakkor »semmi jót sem hozó, alantas« művészetnek tartotta, semmiképp sem igazi tudománynak vagy megismerésnek, és a paraszttal együtt az volt a véleménye, hogy a forró nyárra kemény tél következik [...] Tycho Brahe, a skandináv terület legnagyobb csillagásza, akinek hatalmas életműve nem utolsósorban az asztrológiát szolgálta, s aki figyelemre méltó szerencsével állította föl kínosan gondos kutatások alapján a dán és svéd fejedelmek horoszkópjait, a hívó protestáns, a koppenhágai egyetemen 1579-ben tartott beszédében ugyanazt a választ adja minden ellenvetésre, amivel valaha Aquinói Tamás és Dante mentette ki magát a csillagok mindenhatóságára vonatkozó kérdésben: »Isten oly módon alkotta meg az embert, hogy az, ha akarja, le tudja győzni a csillagok legszerencsétlenebb inklinációit is.«

Franz BOLL – Carl BETZOLD: *Csillaghit és csillagfejtés*. Bp., Helikon, 1987, 46. Bendl Júlia fordítása

E baráti disputa művelődéstörténeti súlyát Aby Warburg (1866–1929) mérte meg. Ő szülővárosában, Ham-

burgban alapította a máig nevét viselő intézetet, mely a nemzeti szocialista rendszer elől menekülve 1933-ban Londonba költözött, s továbbra is ott működik. Munkatársai közé tartozott a szimbolikus formákat elemző filozófus, Cassirer, az emlékezés művészetét kutató Yates, a művészettörténész Gombrich, ki monográfiát írt Warburgról, az ikonológia megalapítójáról. A Luther korabeli pogány-antik jóslásról írt művét barátja, az előbb idézett Franz Boll ösztönzésére adta ki

1920-ban. Ő maga „töredéknek” nevezi. Ennek egyik fele az értekezés, másik fele a mellékletek sora, s társul mindehhez a képanyag (22 szövegekőzti ábra, valamint 13 tábla). Természetesen foglalkozik a Luthert a szó szoros értelmében démonizáló támadásokkal, Dürer *Melencoliájával* és így tovább.

„[...] amikor Luther elutasítja az ilyenfajta mitologikus fatalizmust, éppúgy felszabadít, mint amikor az ellenségeskedő horoszkópfabrikálással száll szembe, s mint vétkes és pogány bálványimádást visszautasítja, hogy elismerjék az égitesteknek démoni emberfölköttiségére támasztott igényét. Luther és Dürer együtt haladnak tehát egy bizonyos pontig a nagy konjunkció mítosza elleni küzdelmükben. Velük már a modern ember belső, szellemi és vallási felszabadításáért folyó harcához értünk, igaz, csak a kezdetéhez [...]. Faust korában vagyunk, amikor a varázslási eljárások és kozmológiai matematika között élő modern tudós azon igyekezett, hogy a józan megfontolásnak önmaga és a tárgy közötti gondolkodási terét kiküzdje. Athén újra meg újra csak azt szeretné, hogy visszahódítsák Alexandriából. Ebből a szempontból az itt tárgyalt képek és szövegek – töredéke mindössze annak, ami rendelkezésünkre állhatott volna – mintegy úgy tekinthetők, mint eddig olvasatlanul maradt források a modern európai ember gondolatszabadságának tragikus történetéhez [...]”.

Aby WARBURG: *Pogány-antik jóslás Luther korából*. Bp., Helikon, 1986. Adamik Lajos fordítása

A szabad akarat kérdése szorosan összefügg a kálvinizmus egyik alaptételével, a predestináció tanával. Filozófiai-teológiai előzménye ennek is a Pál apostol leveleire építő Szent Ágostonnál található. Az ellenvetésekre az *Institutió*ban Kálvin bibliai hivatkozásokkal és kommentárokkal válaszol. Az *Institutio* III. könyvének XXIII. fejezete: „Azoknak a rágalmozásoknak a cáfolata, amelyekkel ezt a tanítást mindig igazságtalannul illetik.”

„Nem szabad hát kételkednünk abban, hogy a szabad emberi akarat nem állhat ellen az Isten akaratának – amely megteszi égen és földön mindazt, amit akar –, még az emberi akaratot is tetszése szerint formálja. Úgyszintén: amikor magához vonzza az embereket, talán testi bilincsekkel dolgozik? Nem, bensőnkben működik, belül foglalja el a szívet és indítja útjára, s ő vonzza magához saját akaratukkal az embereket, amely akaratot ő támasztott bennük. De legkevésbé sem szabad figyelmen kívül hagyni, amit rögtön ezután hozzászáz: mivel nem tudjuk, ki tartozik az elválasztottak

közé és ki nem, olyan érülettel kell lennünk, hogy mindenkinek üdvösségét kívánjuk. Így bárkivel találkozunk is, igyekezzünk a béke részesévé tenni azt; a mi békességünk pedig nyugodjék meg a békesség fiain. Tehát amennyiben rajtunk áll, orvosságként kell alkalmazni az üdvöt hozó és szigorú feddést, hogy el ne vesszenek, vagy másokat el ne veszítsenek. S e feddést hasznossá tenni Isten dolga lesz azok számára, akiket előre ismert és elválasztott.”

KÁLVIN János: *Az eleve elrendelésről*. Bp., Európa, 1986, 100–101. Szabó Piroska fordítása

„Rideg tannak” nevezi ezt a társadalomtörténész *Hajnal István* (1892–1956), olyannak, hol „az Őszövetség mindenható, kérlelhetetlen Istene szabja meg mindenki sorsát”. (Róla ld. LAKATOS László: *Hajnal István*. Bp., Új Mandátum, 2001.)

„Az egyén autonómiájának elismerése tulajdonképpen roppant ellentétben áll ezzel a tannal, a racionális következetesség vezet idáig, mint ahogyan a természetfilozófia is, az egyéniből kiindulva, végül egyetlen világenergia részecskéit látja az emberben, szabad akaratkban a természet parancsát, ami tehát az örökkévalóságra viszonyítva előre meghatározott s megváltozhatatlan. A kegyállapot mintegy belénk oltott energia. E földön senki sem lehet biztos kiválasztott voltáról, de hívó szilárdsága, küzdelme, munkája erősítheti reményét, bizalmát. Nyilvánvaló, hogy a predesztináció gondolata csak egy küzdő, az életet öntudatos meggyőződéssel és értelemmel kezelő társadalomban válhatott lelkesítő, önbizalmat erősítő tanná. A céhszerűsége felnőtt, de önállósodott kispolgárság szelleme alakítja ezzé, míg az Iszlámban a tunya nemtörődomség táplálója lett. A kálvinista az Isten végrehajtójának érezte magát, háborúban, munkájában egyaránt.”

HAJNAL István: *Az újkor története*. Révai/Magyar Szemle, 1936. Reprint: Bp., Akadémiai, 1988. 194.

Hajnal szerint a reformáció több helyütt (Angliában, az északi germán országokban) „elsősorban politikai tett”. Az állam és a társadalom szerkezete indokolja, hol milyen sorsra jut. (Protestánsok üldözése a mind centralizáltabb Franciaországban, honnan Kálvin Genfbe menekült; az angol uralkodó s a pápa viszálya – anglikán egyház, végül is a katolikusoknak biztosított toleranciával, mit pl. Voltaire példaszerűnek látott.) Katolikusok s protestánsok heves disputáin túl a reformáció különféle irányzatai is egymással vitáztak. Ma-

gyarul e különféle irányzatok majd mindegyike kivált Erdélyben volt jelen. A hitviták szelleme ezért is kísért az utóbbi évtizedek erdélyi és partiumi drámaíróinál (Sütő András, Páskándi Géza [az unitárius Dávid Ferencről], Kocsis István [a bensőnkben cselekvő akarát nagyasszonyáról, Árva Bethlen Katáról, kit Németh László „a magyar Antigonének” nevezett]). S egyedül Erdélyben váltak felekezetté a „zsidózók”, a szombatosok (kikről Kemény Zsigmond írta *A rajongókat*). Ők tragikus sorsukkal is elgondolkodtathatnak Európa judeokeresztény gyökerei felől. Újból Adyt idézve: „Miként egy régi, bánatos, erdélyi / Prédikátor írásba rötta / Keresvén zsidókkal atyafiságunk” (*A szét-szóródás előtt*, 1914; kötetben: *A halottak élén*, 1918). *A rajongók*, Péchi Simon (1565–70 k. – 1640–42 k.) hitsorsosai visszatértek tehát protestánsként a kezdetekhez. Róluk Kovács András írt könyvet (*Vallomás a székely szombatosok perében*. Bukarest, Kriterion, 1981, Bp., Magvető, 1983), valamint a „székely Jeruzsálem”, a nemzeti kommunizmus „falurendezésekor” víz alá temetett Bözödújfalú szülötte, Szávai Géza (*Székely Jeruzsálem*. Bp., Pont, 2011. [Román, német, francia fordításban is megjelent]).

„Az erdélyi reformációnak van egy rendkívül feltűnő, a zsidóságba visszakanyarodó hajtása: a szombatoság. Sehol oly nyilvánvalóan és tökéletesen együtt nem lehet találni a protestantizmus szinte szabályszerűnek mondható négy állomását: az evangélikus, a református, az unitárius és a szombatos felekezetet, mint ezen a csodálatos földön. A protestantizmust általában haladó mozgalomnak mondják. Az is. A keresztény gondolat hierarchikus, scholasztikus és ceremonális beszűkítésével szemben szabadságmozgalom, mely a vallásosságot szekularizálja s a kereszténység számára lehetővé teszi az új korszellemmel való megbarátkozást. Van azonban egy más lehetőség is, s ez az, hogy a reformáció benső lényege szerint reakciós mozgalom, amely a katolikus egyház elvilágiasodása ellen protestál, s visszavezeti a kereszténységet a régi eszményeihez, vagyis a szó szoros értelmében vissza igyekszik forgatni az idők kerekét. Ezt a szokatlanul, sőt megdöbbenően hangzó tételt, mely ellen minden protestáns ember ösztönszerűen tiltakozik – akármilyen különösen hangozzék is: az egyháztörténet mindenfelé, de a legklasszikusabban az erdélyi reformáció négy stációján igazolja.”

SZIMONIDESZ Lajos: *A világ vallásai*. Bp., Dante, 1928. Reprint: Bp., Könyvértékesítő Vállalat, 1988, 635.

3

(Nevelődés)

A nevelődés szót a nevelődik ige származékaként tartja számon az akadémiai értelmező szótár. Az ige használatát pedig ezzel a példamondattal szemlélteti: „Az irodalmon milliók nevelődnek.” Ilyen értelemben nevelődtek s nevelődnek milliók a reformáción. Vagyis nem pusztán oktatásról, pedagógiáról van szó, hanem a benső én műveléséről. A reformáció gyorsan megérkezett a török hódoltság alatt senyvedő Magyarországra és Erdélybe meg a Partiumba – például alig tíz éven belül Szatmárnémetibe, vagyis akkor még Szatmárra és Németibe. („Tíz év sem telik el Luther fellépésétől, s a megújított hit itt van az őseink között”, írja a szatmári műépítész-helytörténész Bara Csaba, s hozzátesszi: közrejátszott ebben az is, hogy a két várost, Szatmárt és Németit még II. Endre egyházpártolási joggal ruházta fel, így „szabadon hozhattak bárhonnán papot, akár a püspök akarata ellenére is”. BARA Csaba: *A reformáció kezdete, kialakulása, megerősödése a szatmári egyházmegyében.* = DUKRÉT Géza /szerk./: *A reformáció kezdete a Királyhágómelléki Református Egyházkerületben.* Nagyvárad, 2017, 15–19.) A reformáció érkezését a középiskolák harmadik osztályának, vagyis 12–14 éves gyerekeknek szánt egyháztörténetében az első világháború után rajzolja meg a református püspök (akkor: kolozsvári tanár, a *Református Szemle* szerkesztője), Révész Imre (1889–1967):

„A mohácsi vész (1526) óta Magyarország nagyon szomorú idöket ért. Nagy Lajos és Igazságos Mátyás egykor oly hatalmas országa három részre darabolódott: legnagyobb, legtermékenyebb része török iga alá került. Népe elvérzett vagy nyomorba jutott. Az ország nagyurai csak a maguk hasznát nézték. A főpapok java része elhullott Mohácsnál; a megmaradtak haszontalanok vagy tehetetlenek voltak s a régi egyház züllésnek indult. A papság és szerzetesség régóta nagyon elhanyagolta már a nép művelésének a munkáját, amit még az Árpádok idejében derekasan végzett. Senki sem akart törődni a sanyargatott népnek sem testével, sem lelkével. Iszonyú kétségbeesés és sötét műveletlenség lett volna úrrá az egész magyar nemzet fölött, ha nem lettek volna magyar reformátorok. Az evangélium igazságait hirdető prédikátorok voltak akkor egyedül a szenvedő magyar nép igaz barátai. Fölrázták csüggedéséből s Isten mindenható kegyelmének ígéreteivel új reménységet öntöttek belé.”

RÉVÉSZ Imre: *„Aikre nem volt méltó a világ”.* Erdélyi Református Egyházkerület/Minerva, 1921, 79–80.

Szemlélet és önszemlélet többretű változását hozta a gyorsan begyökerező új hitélet. Ennek társadalomtörténeti következményeit a reformáció genfi emlékműve előtt verssel tisztelő Illyés vázolta (az egyébként evangélikus) Petőfi-életrajzában:

„A magyar falusi nép még ma is hitetlenkedő ámulattal fogadná a fölvilágosítást, hogy a világon együttvéve nincs annyi kálvinista, mint az ő soraiban. A magyar parasztok képzelme szerint ugyanis lényegében két nagy vallás van a földön, a katolikusok és a helvét hitvallású reformátusok. Hosszú volna elősorolni, miért választotta Magyarország magyar nyelvű lakosságának a csaknem fele épp Kálvin Jánosnak, ennek az askézaszerű sovány és zseniális ok-kereső (soványságával Savonarolára, ok-kereső zsenialitásával Descartes-ra emlékeztető) vallásújítónak hittételeit. Kitartani jórészt azért tartottak ki mellette, mert a katolikus Habsburgok szeme ettől borult legtöbbször vérbe. A következmény fontosabb lett az oknál. Az autochton lakosság nem-nemes része, főleg a síkvidéki, a török háború alatt és után a fizikai létet tekintve, a hajdani ázsiainál is rosszabb körülmények közt él, de temetésein s keresztlőin s vasárnapi gyülekezeteiben Clément Marot Dávid-zsoltárait énekli, irodalmi értékű magyar fordításban, Béza zenéjére. De papjai századokon át Hollandiában és Svájcban nevelődnek, s az utrechti, amszterdami s genfi polgárházak drága bútorzatú ebédlőinek, mondhatnánk szalonjainak vitáit és hangulatát viszik fejükben, mielőtt visszatérnek – saját elhatározásukból, tehát hősként – az elvadult pusztaságokra, ahol nem kis részben épp az elvadultság és a pusztaság – a hozzáférhetlenség – teszi lehetővé a vallásszabadságot s azt, ami ebből később fakadt: a gondolatszabadságot.”

ILLYÉS Gyula: *Petőfi Sándor.* Bp., Szépirodalmi, 1971, 184–185.

A hatásban oroszánrésze volt az anyanyelv használatának. Persze a humanistáknak is: az „erazmista s jórészt már Lutherhez hajló humanisták [...] elég jelentékeny csoportja kétségkívül a reformáció javára törte az utat”, írja Horváth János. (*Az irodalmi műveltség megoszlása.* Magyar Szemle, 1935. 259.) S a magyar nyelvű kolostori irodalomról szólva hozzátesszi: „nem sok amit ez idő szerint összeszedhettünk, de elég annak bizonyosságával, hogy a humanizmus átterjeszkedése a nemzeti nyelvű területre a vallásos irodalom körében még a reformáció beleszólása előtt megkezdődött”. (I. m. 267.) A középkor elitjének nyelvén, a tudós nyelven, vagyis latinul természetesen nem nemzeti nyelvet emlegettek, hanem népi

nyelvet (*vulgaris locutio*), melyen való szólást, ahogy Dante lefestette, „minden szabály nélkül, dajkákat utánozva, tőle sajátítunk el”. Ez volt az egyszerű nép nyelve (*lingua vernacula*), avagy laikus nyelv (*lingua laica*), amelyet az iskolázatlanok anyai nyelvnek (*lingua materna*) neveztek. „A középkorban tehát – von mérleget a magyar nyelvbölcselet alapkérdéseiről értekezve Balázs János – a latin mint grammatikával rendelkező tudós nyelv állt szemben a változó, rögzítetlen vulgáris nyelvekkel, amelyeket írott grammatika még nem kötött meg.” (BALÁZS János: *Hermész nyomában*. Bp., Magvető, 1987, 264.) Ugyanő állapítja meg (Turóczi-Trostler József nyomán), hogy a XVI. század nemcsak a nagy földrajzi felfedezések kora volt, hanem „a mi nyelvünk fölfedezésének a kora is” (i. h.). Nyelvtanok, szótárak készülnek tehát – és fordítások: Komjáthy Benedek Szent Pál leveleit fordítja (mégpedig nem a hivatalos szöveg, a *Vulgata*, hanem Erasmus latin szövege nyomán, megj.: Krakkó, 1533), Sylvester János, az első magyar nyelvtankönyv szerzője (1539) a teljes *Újszövetséget* (Sárvár, 1541; hasonmás kiadás: 1960), melyhez ajánlást illeszt *Az magyar népnek* (Szinérváralján született, ezért íző szóhasználatlaltal):

*Az ki zsidóul és görögül, és vígre diákul
Szól vala rígen, szól néked az itt magyarul:
Minden népnek az ű nyelvín, hogy minden az isten
Törvínnyin íljen, minden imádjá nevít.*

Az említett (és itt most nem említett) előzményekre építve készíti el klasszikussá lett bibliafordítását Károli Gáspár (Vizsoly, 1590; hasonmás kiadás: Európa/Magyar Helikon, 1981). (Nevét ő maga latinosan Carolinak írta, lett ebből hagyományosan a Károli, mit némelyek nem tartottak indokoltnak, így aztán Károlyinak nevezték. Maradnék Károlinál, ahol viszont idézetben valamely szerző Károlyit emleget, azt nyilván nem változtatom.) „Az kik ezelőtt valami részt fordították az Bibliában, azokat is nem utáltuk meg, hanem megtekintettük”, mondja. S ugyancsak fordításának előszavában ezt írja:

„De mivelhogy ez világ nem akarja, hogy az Istennek szent könyvei közönséges nyelven legyenek és azt mindenek olvassák: azért erről is szólunk kell. Azt mondják pedig, hogy nemcsak akarja Isten, hogy az papok olvassák az Szentírást, és az község azoknak szájokból hallja, hanem azt is akarja, hogy az Ó- és Új-Testamentum könyvei minden nemzetségnek nyelvén legyenek és azokat olvassák, hányják-vessék mindenek, szegények, gazdagok, kicsinek, nagyok, férfiak és asszoni állatok,

mert az Isten egyaránt minden rendbéli embereket akar idvözíteni.”

„Benne tisztelem a protestánsok közt úttörő Komjátit, az írásról ifjan lemondó tehetséges Pestit, a kultúrhős Sylvestert s ki tudja hány elkallódott fordítás szerzőjét”. A fiatal Németh László tisztelgett így (1929-ben) az összegző Károli előtt, egybevetve az övét Heltai *Újtestamentumával*, Pesti szövegével, mérlegelve Ballagi Mórnak az 1860-as években tett kritikai megjegyzéseit, jelezve, hogy öszerinte „nem olyan jelentőségű mű, mint Luther német *Bibliája*”. De mégis, mégis, folytatja Németh:

„Balassi lírája mellett a protestáns bibliafordítás a tizenhatodik század legjelentősebb irodalmi alkotása. A magyar nyelv nagy és szerencsés iskolája volt ez a könyv. Nagy, mert a nagy művészet közelébe sodort egy csomó tudós magyart, akik isten szavát keresték és világirodalmi remekeket kellett átültetniük. Szerencsés, mert a biblia volt az egyetlen világirodalmi remek, amellyel a tizenhatodik század nehéz magyar nyelve is megpróbálkozhatott.”

NÉMETH László: *Az én katedrám*.
Magvető/Szépirodalmi, 1969, 99–104.

A több mint száz kiadást megért Károli-fordítást az idők során meg-megigazították (amiként a Lutherét is), „az eredeti szöveggel egybevetett és átdolgozott kiadás”, jelzik a címnyelvedben. Az eredeti, vizsolyi szöveghez a Világirodalom Klasszikusai sorozatban megjelent változatát tért vissza („az elkerülhetetlen javításokkal, jóformán csak a sajtóhibák, technikai göbök eltávolításával”). A változtatást az apai ágon rabbi ősökre föltekintő, a katolikus hitre 1938-ban áttért Vas István készítette és látta el bevezető esszével.

„És miért éppen Károlyi fordításában közlöm a Bibliát? Semmi esetre sem részrehajlásból a protestantizmus iránt. Egy angol irodalomtörténetből jegyeztem ki ezt a mondatot: »Ami azonban az irodalmi értékét illeti, Jakab király Bibliáját, amely abban az időben jött létre, amikor a nyelv még fiatalabb és hajlékonyabb volt, aligha fogják valaha is felülmúlni.« Mutatis mutandis ez mondható el Károlyi Bibliájáról is. Továbbá azért is döntöttem a Károlyi fordítása mellett, mert, akárcsak Jakab király Bibliája az angolba, a magyar irodalomba a Károlyi szívdótt fel. Aranyba éppúgy, mint Adyba. Székely Aladár gyönyörű fényképén egy katolikus és egy kálvinista magyar, Ady és Babits feje hajol össze egy vastag könyv fölött. Az a könyv a Károlyi Bibliája.”

Vas István:

Válogatás a Vizsolyi Bibliából. Európa, 1986. 28.

(Befejezés helyett)

A

„A gályarabok szobra

*Mik vagyunk? Kutyák? Mért? Eretnekek?
Kis szobor állt a Nagytemplom megett:
a Gályarabok! – Hősök! Mennyi gyász!
És mintha az a titkos Nyomozás,
a távoli, az Inkvizíció,
az iszonyúnak hitt központi szó
engem vert volna őseim helyett
vasra, kőpadra, olyan rémület
markolt szívembe. Fűrész gondolat,
ott kezdtem álmodni álmaidat,
ott csatáztam veled (s mily naivan!),
fekete Róma! Gyanú s ami van
emberség bennem, mind abból fakadt,
hogy sirattam áldozataidat;
mert hiszek benned, jószág, türelem,
hiszek benned, isteni értelem, –
hiszek benned, szabadság, szeretet,
s hiszem, hogy győztök, tiszta fegyverek.*

[...] A többes szám azt mutatja, hogy a protestánsok nevében beszélek. A kollégium előtti úgynevezett Emlékkertben állt a *gályarabok* szobra, a latin szöveg emlékezetem szerint azt a kifejezést is használta, hogy „Qui deportati sunt”. Ez a szó adta a végső indítékot. Különben már 22-23-ban is írtam egy naivul katolikusellenes költeményt, a *Gályarabokat*, a *Kalibánban*, címe: *Testvérsiratók*. 1945-ben a tartalom, miként az utolsó négy-öt sor világosan kimondja, a saját helyzetemre utal. Az inkvizíciót akkor már tulajdonképpen csak nyomozásnak tartottam.”

SZABÓ Lőrinc: *Vers és valóság. Összegyűjtött versek és versmagyarázatok.* 2. Bp., Magvető, 1990, 298–299.

B

A Budapest-Fasori Evangélikus Gimnázium pedagógiai hitvallása ez: „Az Úrnak félelme az ismeret kezdete” (Példabeszédek 1,7). A magyar mondat Luther bibliafordítását követi. („Die Furcht des Herrn ist der Anfang der Erkenntnis.”) Károlyi fordításában így hangzik: „Az Úrnak félelme feje a bölcsességnek”. És így folytatódik: „a bölcsességet és erkölcsi tanítást a bolondok megutálják”.